

Маргарита Шамрай

Невідомі записи Лазаря Барановича

Дослідницею атрибутовано автора маргіналій творів «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674), «Псалтир» (1653), які належать перу Лазаря Барановича. Простежено використання мов: церковнослов'янської, давньопольської, латинської, що вперше в українській історичній науці дало змогу прочитати оригінальні праці цього відомого вітчизняного вченого, письменника, культурного та релігійного діяча, чернігівського єпископа.

Працюючи над плановою темою «Записи на стародруках кириличного шрифту XV—XVII ст. в НБУВ», авторка статті при перегляді творів Лазаря Барановича ніби навч зустрівся із самим чернігівським архієпископом, а саме з його записами, якими він ущерть заповнив свої друковані твори: «Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674). До них долучився московський «Псалтир» (1653), де теж залишилося мало чистих берегів. Розгублення і захват від побаченого мною були невіддільні, оскільки така величезна кількість маргіналій, та ще й на авторських примірниках давніх часів, є рідкісним явищем. Розгубленість виникла з приводу анонімності автора маргіналій, а також характеру письма — дуже неохайного. Здивувала безцеремонність поводження з друкованим текстом: підкреслення, закреслення, малянки і т. п.

Хоча на форзацах усіх книг чітким напівустановом було виписано: «Сія книга єст Варлаама Ясинського Митрополита Кієвскаго», зразок почерку Варлаама Ясинського не відповідав нерозбірливим маргіналіям невідомого. До речі, найважчими для прочитання виявилися записи не латинською чи польською мовами, а церковнослов'янською.

Визначити автора маргіналій допомогла Біблія. Оскільки анонім часто цитував Біблію і відзначав

номери її віршів, то в процесі порівняння з текстом Біблії XVII ст. довелося зробити археографічну абетку почерку невідомого й починати розбирати ці записи. Поступово і поволі дійшла до слів на 35 аркуші: «Же єсм, ущедри мя да пою ему/ Року 1688 в Неділю Самаритянки / дай и мне Лазару богатий Боже от твоего / источника воду живу, жива будет душа моя / и возхвалим тя, аминь» (Меч духовний). Ключ був у руках, залишалось порівняти почерк Лазаря Барановича з маргіналіями, після чого сумніви зникли. Стосовно запису про належність книг Варлаамові Ясинському, то пояснення цього лежить на поверхні. Митрополит Варлаам був одним з найулюбленіших учнів Лазаря Барановича, хоча незадовго до смерті останнього відносини між ними затьмарилися не дуже коректною поведінкою Ясинського щодо свого вчителя, коли митрополит випросив у царя грамоту на володіння чернігівської єпархії на користь київської протопопії¹. Отже, книги з бібліотеки Лазаря Барановича потрапили до Варлаама Ясинського, а згодом опинилися в книгозбірні Києво-Софійського монастиря.

Цікаво, як він використовує мови: церковнослов'янською послуговується, зазвичай доповнюючи свою проповідь або друкований текст; польською віршує, описує звичаї народів, стихійні явища, оцінює історичні події, цитує прислів'я; латинською — наводить уривки з творів давніх християнських авторів, зокрема, Блаженого Августина та античних: Овідія, Діонісія Аеропагіта, Орігена та ін.

Кілька слів про автора маргіналій. Лазар Баранович народився близько 1615—20 рр. у Білорусії (можливо, в Барановичах) у родині священника. З дитинства готувався до духовного сану, маючи до того покликання. Освіту (єзуїтського

Шамрай Маргарита Агапівна, н. с. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

¹ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — 253 с.

спрямування) здобував у Вільні й Каліші. Дослідники його біографії згадують як місце навчання ще Києво-Могилянську академію, хоча документально відомо, що там він лише викладав піітику та риторику. Від 1657 р. стає чернігівським архієпископом, що мало благотворно вплинути на культурне й духовне життя всієї чернігівської єпархії. Він відбудовує храми, засновує друкарню, організовує хор, згуртовує навколо себе талановитих релігійних діячів, письменників, продовжуючи діяльність свого вчителя — Петра Могили. Сучасників дивувала й захоплювала здатність Барановича відчувати людей та передбачати їх майбутнє. До свого кола він залучив таких, згодом відомих осіб, як Дмитро (Данило) Ростовський, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський, Варлаам Ясинський. Можна сказати, що за час керування Лазаря Барановича чернігівською єпархією тут утворилась «Чернігівська академія», подібна за просвітницькою ідеєю до Альдинської чи Острозької — XVI ст. Усі члени цієї «академії» мали можливість друкувати свої твори в чернігівській друкарні, радитися з неабияким знавцем західноєвропейської та античної спадщини, християнської літератури: «Ніколи Чернігів не був таким центром просвіти, як за Барановича, — зауважував В. Л. Модзалевський. — В особі Лазаря Барановича Чернігівська кафедра єпископська мала самого впливового за всі віки існування і самого сильного пастиря»². Багато праць присвячено Барановичеві як політику. Не вдаючись до подробиць, варто відзначити, що йому «повезло» (до речі, як і нам) жити в неспокійний і перемінний час т. з. «руїни». Як відзначав російський історик П. М. Строев, в Україні «була відсутність єдності і згуртованості, боротьба партій і брак міцного громадянства. Кожний почав турбуватися за себе, всім хотілося зайняти вигідне місце. Інтриги, боротьба партій, без яких не обходилося жодне обрання гетьмана. Це розподіл на західну і східну Україну»³.

Не стихали війни — то з поляками, то з татарами чи татарами, а найгірше — сутички між собою. Лазар Баранович одностайно визнаний дослідниками політиком-мироотворцем, який багато зусиль докладав, аби не проливалась людська кров, мріяв про спільні дії українців, поляків, росіян проти турецької навали. На цю тему ним створено чимало поезій, що ввійшли до його по-

етичної збірки «Lutnia Apollonowa», варіації яких зустрічаються і у виявлених маргіналіях «Меча духовного» (арк. 396): Niechaj Rusin z Polakiem idzie na Turczyna / wespół. Prędko obaczym będzie mu ruina / Moskiewski z Polskim orlem dwa walczne rogi / Osmanom Bog pomoże że uciecz w nogi / Carska Pogonia y z litewską razem / Z swem guserzy rażą go żelazem./ (Переклад авт.: Нехай русин з поляком йде разом на турчина, скоро побачимо — буде йому руїна. Московський з польським орлом бойові два роги. Османам Бог поможе, що кинуться в ноги. Царська Погоня з литовською разом. Із своїм лицарем ріжуть його залізом).

Поміркувана політика Лазаря Барановича гармонізувала з лагідною вдачею російського царя Олексія Михайловича. З епістолярії до нього Барановича і спогадів сучасників видно, що між ними були теплі і шанобливі стосунки. Цар високо цінував чернігівського архієпископа за його освіченість та духовність. Запитуючи про його здоров'я посланців з України, відповідь вислуховував стоячи, без царської шапки, тим самим вшановуючи його як свого духовного наставника. Авторитет архієпископа був надзвичайно високим не тільки серед духовної еліти, до нього прислухалися й українські політичні діячі, гетьмани, козацька старшина. Не чужі для нього були і турботи народні. Помер Лазар Баранович 3 вересня 1693 р. Цікаво, що у своєму вірші «Сонце у Вагах» він за 20 років ніби передбачив місяць своєї смерті: V Wrzesniu się Słońce to waży na Wadze / W ciężaru bólów mych, co też poradzę / Włożę na Wagi uważając sobie / Ze cierpieć trzeba koniecznie w chorobie / Waży się Słońce śmierć nam wagę daie / Trune, która sie nam zmarłym dostaie (Lutnia Apollonowa. K., 1671. S. 313). (Переклад: У Вересні важиться сонце на вазі. / У гніті болів моїх, що теж пораду / Покладу на ваги уважаючи собі / Що терпіння вкрай необхідне хворобі / Важиться сонце, смерть нам ваги надає / Труною, що нам померлим ся достає.) Щодо вартості поетичних творів Барановича, то на цю тему існує численна література, написані і пишуться дисертації. Варто лише зауважити, що він належав до польськомовних поетів барокової школи, а за змістом своєї поезії був патріотом України. Російські і польські дослідники минулого (та й нашого часу) вважали його поезію нудною і малозрозумілою. Лише «шукач скарбів» українського середньовіччя Валерій Шевчук відзначив «десятки чудових віршів».

Проте повернімося до маргіналій. У процесі порівняння Біблії XVII ст. з цитованими Барановичом біблейськими текстами виявилися деякі різночитання, при цьому посилення на розділі Біблії були точні. Думка, що він міг цитувати Біблію по пам'яті, знайшла підтвердження у спо-

² Модзалевський В. Л., Савицький П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина: 36. наук. праць. — Чернігів, 1992. — С. 103-142.

³ Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и его проповеди // Прибавление к Черн. епарх. известиям. — 1876. — № 2. — С. 70—89.

годах його сучасників, які дивувалися з його вражаючої обізнаності в біблійських текстах. Опріч численних цитувань Біблії на берегах цих книг бачимо записи Лазаря Барановича про прикмети, звичаї. Приміром, у «Трубах словес» (арк. 111 зв.): «Чоловіки, як погоджуються всі лікарі, в правому боці черева починаються, а жінки в лівому. Тому, коли у вагітної жінки обличчя і груди більші з правого боку, то народиться син, а з лівого боку — дівчинка» (перекл. з польської). Або таке: «Французьку молодь міряли паском, якщо товстіли, то їх викидали за місто, обзиваючи зажерами» (арк. 283).

Цікаві записи про вживання «веселих» трунків на берегах «Меча духовного» (арк. 355 зв.): «Філософи не пили багато, лише за їдою, і так примовляли: перша чарка для потреби, друга як ліки, третя до розкоші, четверта до веселощів, п'ята до пияцтва, шоста до блаженства — так філософи трималися міри у випивці». До цієї ж теми: «Перша чарка вина прагнення гасить, друга надає смаку, третя напуває» (арк. 358 зв.).

Сучасники Барановича згадували, що він дуже любляв сипати примовками, прислів'ями, афоризмами. Виявлені маргіналії підтверджують це: «Nie bądź obraźliwy będziesz długo żywy (Не ображайся, довго житимеш) (Меч, арк. 287 зв.); Chcesz być żołądka zdrowego nie kładź nic na zbyt do niego (Хочеш мати здорового шлунка, не клади нічого зайвого до нього) (арк. 362 зв.); Gdzie besiada tam bies siada (Де бесіда, там бисіда)».

Роздумам про жіночу долю присвячені маргіналії до розділу: Слово о венчанні новобрачних (Труби, арк. 335 зв.) «Дівочтво золото, вдовство викуп, заміжжя неволя. Дівочтво сонце, вдовство свічка, заміжжя темрява. Дівочтво королівське, вдовство пані, заміжжя служниця» (перекл.) Запис, зроблений архимандритом 1677 р., свідчить про його на той момент стан розслаблення завдяки «щедрій чарці»: «Jeśli żeby tu prawda iako powiadaia / Iże małż z żoną pospołu iedno ciało maia / Co ieśliby tak było czemuż małż nie czuie / Gdy owo kto ruszy żone kut muruie / Z sowitołowej flaszkі te pisane fraszki (Якщо то правда, як повідають, що чоловік з жінкою одне тіло мають. Коли б так було, чому ж муж не чує, як хтось жону руха і кут мурує. З щедрої чарки писані ці рядки)». (Труби, арк. 337). До речі, цей вірш він сам і закреслив.

Багато записів залишив Баранович про стихійні явища, пори року: «Лютый приносить гарячку і серця боління, чого бажаючи вибери помірне пиття та їдіння. Березень відмінняє вітри, дощ змочує погоду. Травень нещасливий для шлюбу. У римлян квітень і червень щасливі для весілля. Січень із снігом морозить, з новим літом ходить. В нове літо і старий кожух не зашкодить. Обкопуй дерева в березні, лий воду на доли, нехай корінь там

буде добре зволожений, тоді нізашо не будуть шкодити ні мороз, ні град. Для орачів весна приємна, коли вони оглядають землю, оздоблену квітами і зеленими деревами, галузками; для моряків вона приємна тим, що можуть вони безпечно вийти в море і від води не чекати якої біди. Для нас весна приємна постом, коли думки і тілесні бажання ускромнюються». (Меч, арк. 375).

Особливе місце в творах Лазаря Барановича і виявлених маргіналіях посідає образ Божої Матері Діви Марії. Традиційно це виправдано. І в католицькій та греко-католицькій, і в православній церкві культ Богоматері завжди був надзвичайно високий. Згадаймо хоча б, яке значення мала вона для запорозьких козаків. Поезії Барановича, присвячені образу Діви Марії, відзначаються особливим теплом і ніжністю. Здається, що всі найкращі епітети і порівняння зібрав він для оспівування Панни як втілення жіночності, материнства, краси і чистоти. Їх можна назвати віршованими молитвами. «Jak przed Tobą nie była tak żadna za tobą / By godnością zrownała Panno z Twą osobą / Stał się Panna Nasza kanałem nazywa / Iże przez nie na ludzi miłosierdzia spływa. (Як перед Тобою жодна не була, так і за тобою, щоб гідністю зрівнялась, Панно, з твоєю особою. Тому Панна наша каналом ся називає, що через неї на людей милосердя спливає.) (Труби, арк. 393); Gurne Anieli Pańscy mieysce zasiadacie / Lecz że Panna gornieysze sami to przyznacie / Jakoś Panna jest pierwsza przed stworzenie Słońca / Tak Słońce ma swoy wieczór, a ty nie masz końca. (Божії ангели, високе місце посідаєте / Але що Панна вища, самі то признаєте / Бо ж Панна є першою до народження сонця / Так сонце має свій, а ти не маєш кінця (арк. 271 зв.); I sama przez się czysta Matka Boża była / I kto na nie patrzyc mógł czystym go czyniła. / Kleynocie Gazy nieba takiego gatunku / Ze y Niebo y Ziemie przechodzisz w szacunku / Consolatio Matka S. Jest pocieszenie boś Matka litości / Ty goricz serca mego obrocisz w słodkości / Zeby człeka okupić Niebo skarb swoy daie / Panna złożeniem temu skarbów ci się staie. (І сама через себе чиста Мати Божа була / І хто на неї міг глянути чистим його робила / Клейноди Ефіру неба такого гатунку / Що і небо і землю проходиш в шацунку / Консоляціо Мати С. є втіха бо ж є Матір'ю милосердя / Ти гіркоту серця мого обертаєш на солодкощі / Щоб людину викупити Небо скарб свій дає / Панна запорукою цьому скарбові ся стає. Арк. 386); Jasnością aniktura święta ieszcze cudniey, niż gdy się słońce w dobie południey (Свята Пані ясніша за полуденне сонце. Арк. 45) і т. д.

Усі виявлені записи Лазаря Барановича охоплюють проміжок часу з 1670 до 1691 р., коли він був у поважному віці, навіть якщо взяти найпізнішу дату народження — 1620 р., то йому тоді

було 73 роки. Тому не дивно, що між коментарем теологічного змісту час від часу з'являються поетичні роздуми — сумні і тривожні, часом жалісливі, про старість — згодом перетворюючись на філософські узагальнення про вічність, життя і смерть. Творчості Барановича притаманна нероздільність особистого з всезагальним. Легкий сарказм, теплий гумор завжди присутній у його творах, за винятком поезій, присвячених християнським святим і святиням. Запис на Псалтирі зроблений ним 9 лютого 1681 р. сповіщає про критичний стан здоров'я, коли: «*Bole me zewsząd śmiertelne ścisnęły / Przecie do życia chęci mi odieły / Wywa to w bolu, że u o śmierci proszę / Ale ia zaraz u znaku odnoszę / Chwałę to sobie, że śmierć nie słyshałem / Jak głucha prośby gdyb mie przywitała / Nie wiem takiego goscia jakbym przyioł / Małoby mi gość ten ducha nie wyioł // Zywoicie drogi przybądź Staruszkowi / Przy tobie nie zmarczy się samemu Marcowi / Na Rok. 1. osmdziesiąty pierszego też proszę / Niechaj Staruszek pożyje lub trosze /* (арк. 224) (Переклад: Болі смертельні зусюди мене стиснули / Бо ж до життя охоту мені відняли / Буває так в болю, що й смерті прошу / Але знак її і зараз ношу / Хвалю себе, що смерті не чув / Як глуха на прохання коли б мене привітала / Не знаю такого гістя як би я прийняв / Ще трохи і той гість в мене б дух забрав / На рік вісімдесят перший теж прошу / Нехай старенький ще поживе трошки).

Маргіналії Лазаря Барановича на розглядуваних трьох книгах з його бібліотеки надзвичайно багато. Незважаючи на оригінальне і нерозбірливе письмо, протягом року вдалося зробити археографічний опис. Вийшло майже на 400 аркушів. За змістом маргіналії можна поділити на кілька груп. Перша (найбільша) це твори прозові — теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; друга — політичні твори у віршованій і прозовій формі; третя — віршовані твори релігійно-філософського змісту, четверта — цитування античних та християнських авторів. П'ята — фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів.

До речі, скарги на письмо Барановича були і за його життя, і не безпідставні, що засвідчує опублікована епістолярія архієпископа. Зокрема,

такі нарікання звучали від осіб, котрі готували його рукописи до друку, згадаємо Івана Армашенка⁴. У листах Барановича знаходимо відповідь на ці закиди. Маючи «букет хвороб», він страждав від безсоння та ревматизму, «очі ніби піском засипані від немочі природньої і набутої»⁵. Оглядаючи ці численні, не дуже охайні записи, неважко відчутти і зрозуміти, в якому стані й коли вони писалися. Мабуть, саме в ті безсонні ночі при світлі каганця. А писала це людина напівсліпа, адже очі його сльозилися і часами з них ішов гній. Не можна не захоплюватися цією дивовижною працьовитістю і волею з огляду на величезну теологічну та літературну спадщину, яку він залишив по собі.

На закінчення кілька слів про описані Данилом Тупталом феномени, що відбувалися під час керування чернігівською єпархією Лазарем Барановичем, які описав і які пов'язані були з образом Божої Матері. Наша атеїстична свідомість може ставитись до цього скептично, але багато чудотворних ікон у чернігівських храмах із зображенням Богоматері проявлялися насамперед у цілющих властивостях. Образ Чернігівської Іллінської Богоматері в 1662 р. плакав 9 днів і того року було нашествя татар на Чернігів. Монастир було пограбовано, проте ікона вціліла⁶.

Виявлені маргіналії Лазаря Барановича є додатковим джерелом для вивчення його літературної творчості, теологічної, політичної діяльності, а також для висвітлення його особистості. «Єдине моє бажання — писав він своєму приятелю Інокентієві Гізелю — щоб залишити по собі праці мої на користь церкви божої і заслужити від людей добру пам'ять»⁷.

⁴ Письма к преосвященному Лазарю Барановичу архиепископу черниговскому и новгород-сиверскому администратору киевской митрополии. — Чернигов, 1867. — № 9.

⁵ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — № 61.

⁶ Антоній, митрополит черн. і ніжен.: Нариси з історії Чернігівської єпархії // 1000-ліття Чернігівської єпархії. 1992. — № 1. — С. 1–21.

⁷ Письма... — № 64.